

Фальковська Л. Етнопсихологічні особливості уявлень про справедливість // Психологічні перспективи. Науковий журнал. Спеціальний випуск «Психологічні виміри українського соціокультурного простору». – Київ. – 2011. – с.315. – С. 222 – 232.

Людмила Фальковська

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Проблема. Плідні міжнародні відносини, рівень порозуміння в них, сучасна тенденція до уніфікації правової бази держав, гострота переживань етнічної ідентичності – все це вимагає ретельного аналізу уявлень про справедливість, від яких залежать якість життя у спільноті, реалізованість суб'єктності особистості та прогнозованість соціальних подій у суспільстві.

Не зважаючи на те, що справедливість була і залишається предметом досліджень у багатьох галузях наукового знання: спочатку у філософії (Платон, Аристотель, Епікур, Х. Аквінський, Г. Гроцій, Ф. Бекон, Б. Спіноза, Дж. Локк, І. Кант, Г. Сковорода, В. Гумбольдт, А. Шопенгауер, В. Соловйов, М. Бердяєв, Дж. Роулз та інші), пізніше – у праві (Г. Соловйова, С. Максимов, С. Погребняк, А. Зуєва, І. Луцький та інші), лінгвістиці (О. Кряхтунова), політичній теорії (Дж. Адамс, Б. Кашніков, В. Кузнєцов, Г. Канарш, В. Мартьянов, А. Прокоф'єв та інші), психології (Ж. Піаже, Л. Колберг, М. Deutch, Е. Kagan, С. Kulik, М. Lerner, G. Mikula, Л. Сосніна, М. Воловікова, О. Гулевич, О. Голинчик, К. Муздибаєв та інші), все ж залишається відкритими чимало питань щодо її суті.

Метою теоретичного дослідження є аналіз уявлень про справедливість як предмета наукового вивчення у психологічній науці та крос-культурних узагальнень щодо особливостей психології справедливості різних етносів.

Справедливість як базова соціокультурна цінність супроводжує розвиток людства впродовж багатьох віків. Різномісність побутових та наукових уявлень щодо справедливості, пронизує усі сторони соціального життя, утворюючи цілу низку імпліцитних та експліцитних теорій, точок

зору, позицій, ідей.

Уявлення про справедливість, виявлені емпірично у дослідженнях О.О.Гулевич [3], умовно поділяються дослідницею на три групи: відповідність дійсності; добре, неупереджене ставлення до людей; дотримання закону. Якщо в основі перших двох уявлень лежить розуміння справедливості як об'єктивного знання, що характеризується емоційною теплотою, милосердям і надією, що стосуються моральної свідомості,

222

то третє, засноване на уявленні про справедливість як про закон, якого слід дотримуватись, безпосередньо пов'язане з правосвідомістю.

Уявлення про справедливість, за О.О. Гулевич [3], виконують ряд функцій, серед яких: пізнання (впливає на оцінку оточення); регуляція (впливає на емоційний стан, здоров'я та поведінку особистості) та самоставлення (впливає на самооцінку та самоефективність людини).

Шлях формування уявлень про справедливість в індивідуальній та масовій свідомості, на нашу думку, є доволі складний і неоднозначний. Якщо уявлення про справедливість розуміти як форму індивідуальної чи масової обізнаності в сутнісних характеристиках явища, щ формуються у процесі його переживання (від емоційного до наповненого смыслом), розуміння та виокремлення його з-поміж подібних категорій, яке застосовується людиною чи функціонує у спільноті для інтеграції ситуацій, то очевидним постає питання виокремлення рівнів цих уявлень.

Залежно від змістовного наповнення, міри узагальненості та форми подачі, уявлення про справедливість, на нашу думку, представлені на трьох рівнях: ірраціональному (як складова індивідуального та колективного несвідомого), раціональному (як ознака здорового глузду, як елемент у структурі свідомості) та надраціональному (як смысл, ідея тощо).

Уявлення про справедливість передаються з покоління в покоління у вигляді космогонічних форм й архетипів, що представлені у міфах, казках, легендах, етимології та символіці, які носять одночасно універсальний та

парціальний (етнічний) характер [6]. Формування уявлень про справедливість пов'язане зі здатністю людини сприймати, оцінювати та переживати нормативно-правові ситуації.

До ірраціональних складових, окрім архетипів, на наш погляд варто додати емпірично виявлений та описаний М. Лернером феномен «віри у справедливий світ» **[Помилка! Джерело посилання не знайдено.]**. Архетипи постають у вигляді архаїчної оптики, крізь яку людина сприймає світ, маючи при цьому небагато ступенів індивідуальної свободи у його інтерпретації. В онтогенезі ці уявлення закладають основу власного досвіду та зумовлюють спрямованість мотивів, сценаріїв, стилів соціальної поведінки особистості.

«Віра у справедливий світ» є формою апріорного прийняття людиною ідеї гармонійного облаштування світу, у якому кожна людина отримує те, на що заслуговує. Як соціально-психологічне явище, феномен «віри у справедливий світ» притаманний практично кожному, оскільки цю віру поділяють більшість людей, деякі дослідники [8] пропонують його розуміти як масовий, соціальний механізм психологічного захисту. В даному випадку виникає потреба, необхідність та бажання вірити в те, що світ справедливий, щоб не перейматись поясненнями

223

та виправданнями, а перебувати у «зоні комфорту», визначаючи власне благополуччя як зароблене та заслужене.

Для того, щоб зберегти та підтримати цю віру, люди просто закривають очі на всі випадки несправедливості, що емпірично підтверджено М. Рокічем (Rokeach M., 1970), а повідомлення про вбивство та погроми сприймають як акти справедливості (Л. Гозман, О. Шестопап, 1996). В результаті такого сприймання інформації виходить, що жертви нещастя самі винні у своїх бідах. Як зазначає М. Лернер, «віра у справедливий світ» виявляє себе у ситуації неможливості або небажання перемагати зло та несправедливість і дозволяє позбавитись страху зазнати страждань від несправедливості.

Рациональний компонент образу справедливості передбачає розуміння

справедливості на основі здорового глузду, який виявляється у сприйманні, оцінці, збагненні та прогнозованості нормативно-правової ситуації. Розуміння справедливості обов'язково передбачає наявність ситуації, в якій беруть участь не менше двох осіб, одна з яких відчувається обмеженою в правах, тому претендує на оцінку ситуації собі на користь.

Здоровий глузд в оцінці нормативно-правової ситуації постає у вигляді таких ознак розуміння справедливості, як:

- ✓ уявлення, поняття про справедливість з урахуванням об'єктивних (оціночних – розмір збитку, адекватність/неадекватність покарань тощо) та суб'єктивних (змістових та процесуальних – кількість та статус осіб, привід для інтерпретації ситуації як справедливої чи несправедливої, міра відновлюваності збитку тощо) обставин;
- ✓ відносно рухлива ієрархія її ціннісного змісту, у складі якої пареміотичний фонд етнічної мови (прислів'я, загадки, прикмети, максими тощо);
- ✓ варіанти образного втілення справедливості у метафоричному (справедливість / несправедливість як суб'єкти дії), перцептивному (як об'єкти сприймання) та прецедентному (асоціювання справедливості / несправедливості з реальними персоналіями) виглядах [5].

Надраціональні складові образу справедливості в індивідуальній та масовій свідомості постають у вигляді ідеалу (наприклад «Город Сонця» Т.Кампанелли, «Утопія» Т.Мора та інші), у вигляді цінності (як продукт масової свідомості, ідеології), у вигляді смислу (ініціювання реформ, вдосконалення законодавства тощо).

Отже, уявлення про справедливість постає у декількох формах одночасно: як суспільний ідеал, вироблений суспільною свідомістю, що описує в загальних рисах уявлення про її досконалість та бажаність у

різних сферах суспільного життя; як предметне втілення ідеалів справедливості у певних образах, справах, описах тощо та як мотиваційна

структура особистості, яка спонукає її до предметного втілення у власних вчинках суспільно цінних ідеалів. Всі ці форми розуміння справедливості як цінності перетікають одна в одну утворюючи єдину регуляційну складову поведінки суб'єкта у спільноті.

Культурна детермінація, вплив соціокультурного контексту на уявлення про справедливість не є новою в зарубіжній психології, починаючи з класичних праць, емпіричних узагальнень С. Kulik, G. Mikula, M. Wenzel, H. Triadis, К. Лейнг та У.Дж.Стефан [6, 10, 11], публікаціях російських дослідників О.Гулевич, О.Голинчик [2] та інших.

Більшість крос-культурних досліджень, що стосується справедливості, присвячена аналізу її загальних принципів, водночас зміст, який вкладається у поняття справедливості різних культур, залишається мало відомим. К. Лейнг та У.Дж. Стефан [6] здійснили аналіз багатьох культурних відмінностей у сприйманні справедливості. Порівняльне дослідження уявлень про справедливість молдован і циган М. Воловіковою та Л. Сосніною [1] теж констатували відмінність їх змістового наповнення.

А. Макінтайєр [7], аналізуючи проблему тлумачення справедливості у несхожих щодо традицій раціональності культурах, переконливо вказує на соціокультурну обумовленість змістових характеристик справедливості. Однак, за влучним висловом Г. Тріандіса [11], культура є як соціальним так і індивідуальним психологічним конструктом, оскільки індивідуальні відмінності у ній проявляються у різній мірі засвоєння особистістю установок, цінностей, вірувань та моделей поведінки, що презентують цю культуру.

Отже, загальні уявлення про справедливість присутні в усіх культурах, хоча інтерпретація соціальної ситуації, вибір принципів справедливості та критерії їх придатності та застосування можуть бути відмінними.

Метою емпіричної частини дослідження є виявлення особливостей імпліцитних уявлень щодо справедливості студентів з невизначеною та визначеною етнічною ідентичністю та відмінності у їх факторно-

семантичних просторах щодо справедливості.

Пострадянський простір активно налагоджує контакти, здійснює обмін студентами, які виховувались у роки незалежності їх держав. Двадцятирічна молодь, вибудовувала власну картину світу в умовах обстоювання незалежності, піднесення ролі етнічної культури на новий рівень, поширення впливу етнічної мови у сфері освіти, політики, ЗМІ в

225

суверенних державах. Унікальність соціальних уявлень такої вибірки, є очевидною, тому представляла неабиякий інтерес для вивчення їх особливостей щодо справедливості.

В нашому дослідженні взяли участь 12 осіб (віком від 19 до 21 років), половина з яких є громадянами суверенних держав, що за обміном приїхали навчатись у виші, а інша половина – громадяни України.

Громадянство, як очевидний формально визнаний факт, часом має мало спільного з етнічною ідентичністю особистості, проте є психологічною характеристикою, яка стосується освідомлення власної належності до певної етнічної спільноти.

В процесі формування етнічної ідентичності людина проходить ряд етапів від дифузної (невизначеної) до реалізованої (визначеної) ідентичності. Студентська молодь, що приймала участь у дослідженні, представляє вибірку, у якій 50 % молоді мають невизначену ідентичність, серед яких двоє – громадяни України, решта – громадяни Молдови, Туркменії та Росії. Студенти, що виростили у багатонаціональній сім'ї, відчують вагання у виборі етнічної інгрупи, хоча мова, якою користуються у їх родині – російська, що донедавна вважається ними рідною. Визначену ідентичність мають теж 6 осіб, із них: 3 особи вважають себе українцями та по 1 особі з російською, грузинською та киргизською етнічною ідентичністю.

Застосування методу структурованого інтерв'ю дало можливість виявити активне користування суб'єктами як з реалізованою так і з дифузною ідентичністю пареміологічним фондом того культурного середовища, у

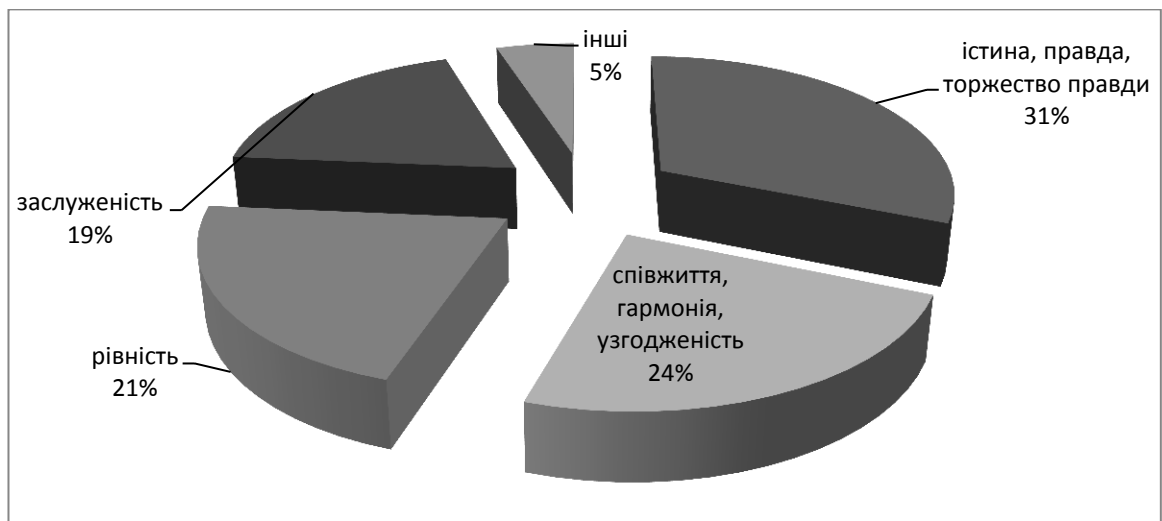
якому відбувалось особистісне становлення респондента.

Сюжети казок, у яких фігурує справедливість (на думку самих у досліджуваних), що пригадали студентки з Туркменії та Киргизстану є схожими за сюжетом та головними діючими особами (сестра і брати) та стосуються, переважно, ретребутивних (відплатних) та міжособистісних характеристик справедливого, які описують жертвність, заслуженість винагород та причинно-наслідкові зв'язки між скоєним та відплатою. Кармічна складова справедливості представлена у притчі студентки грузинської ідентичності, основними актуальними ідеями, що пригадалися досліджуваним, були вища мудрість життя та справедливість світу.

Асоціативний ряд щодо справедливості у студентів з визначеною та невизначеною етнічною ідентичністю має певні особливості, проте говорити про певні тенденції було б зарано. Змістове наповнення уявлень про справедливість обох групи стосується, переважно: істини, правди, торжества

226

правди (31,2 %), співжиття, гармонії, узгодженості (23,7 %), рівності (21,5 %), заслуженості (18,6 %) (див. рис 1)

Рис 1. Частотний аналіз асоціативного ряду щодо слова «справедливість»

Архетипна Правда очолює асоціативний ряд справедливості, виявляє семантичне значення істинності знання як першочергової ознаки справедливого. Високий показник асоціацій справедливості з точки зору

балансу, гармонії, узгодженості свідчить, насамперед, про розуміння, поняття справедливості, про збагнення самої її суті, оскільки тонка межа між справедливим та несправедливим криється саме у рівновазі, що визнається аксіоматичним ще з часів Аристотеля.

Графічні образи справедливості студентів носять переважно геральдичну (символіка держав та міст), традиційну (терези) та вжиткову (меч, посудина для національного напою, оберіг тощо) спрямованість. Вжиткова спрямованість графічних символів є характерною для осіб з визначеною етнічною ідентичністю, на відміну від носіїв дифузної ідентичності.

Побудова персонального семантичного простору передбачала процедуру багатомірного шкалювання, в ході якого виявились цікаві тенденції в імпліцитних уявленнях щодо справедливості.

Студентка з невизначеною етнічною ідентичністю ДЖ (див. рис. 2) пов'язує справедливість переважно з рівністю та опозиціонує з об'єктивністю в сенсі правильності. Роз'єднання моральних (справедливість) та правових (законність) категорій може бути свідченням правового ригоризму студентки, поведінка якої буде переважно підпорядковуватись нормам та приписам оточення, часом, набуваючи конформіського характеру.

227

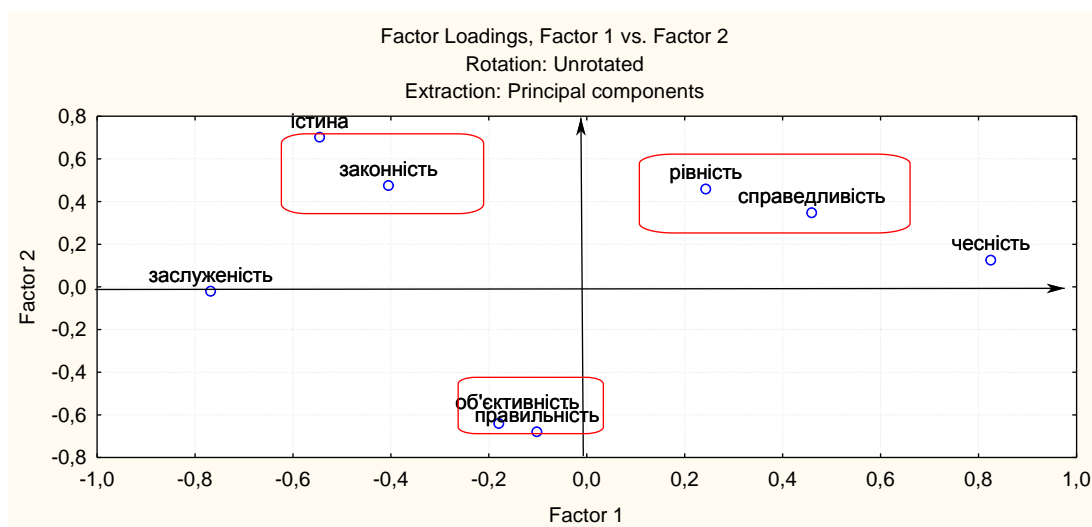

Рис 2. Факторно-семантичне поле уявлень про справедливість ДЖ.

Інакше виглядає семантичне поле студенток з визначеною етнічною ідентичністю МГ (див рис.3).

Справедливість у МГ пов'язується з особистісними властивостями, що практично ідуть в розріз із чесністю та діловитістю, які містять замало емоційного компоненту та є такими ж прагматичними як об'єктивність і педантичність, спрямовані на позитивний результат. Тобто «сфера перебування» справедливості у цієї особи чутлива, емоційна та інтимна, що, ймовірно, пов'язано з відчуттям її незахищеності та вразливості у ділових стосунках.

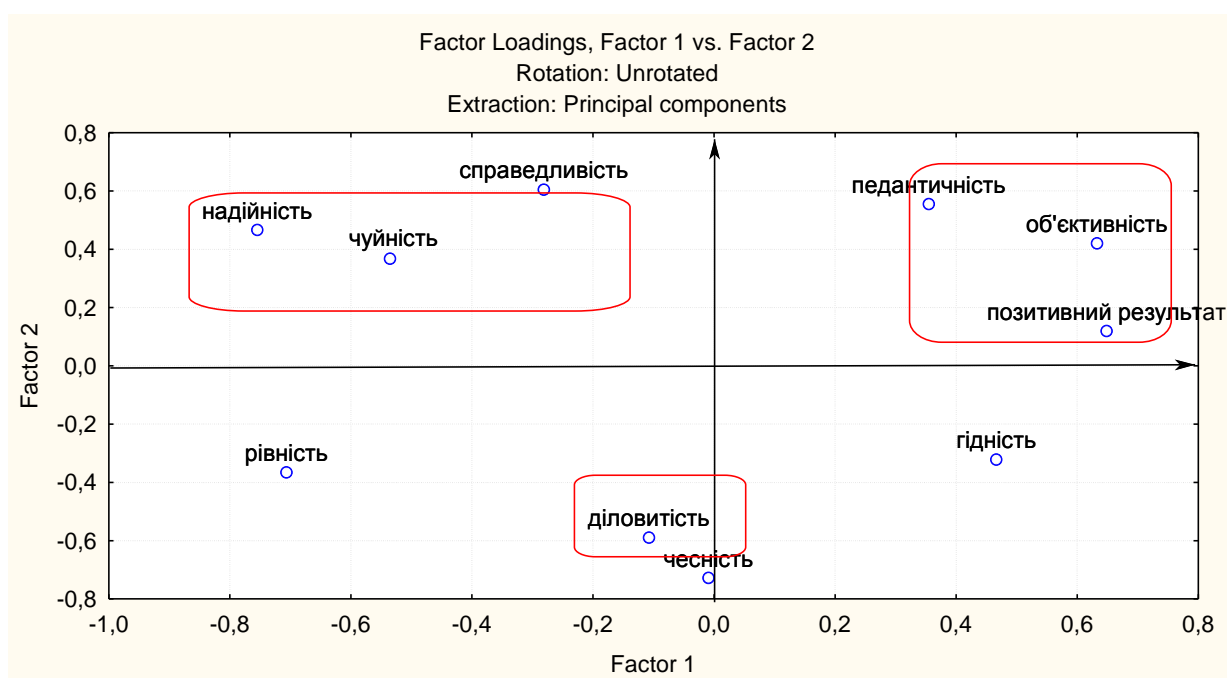
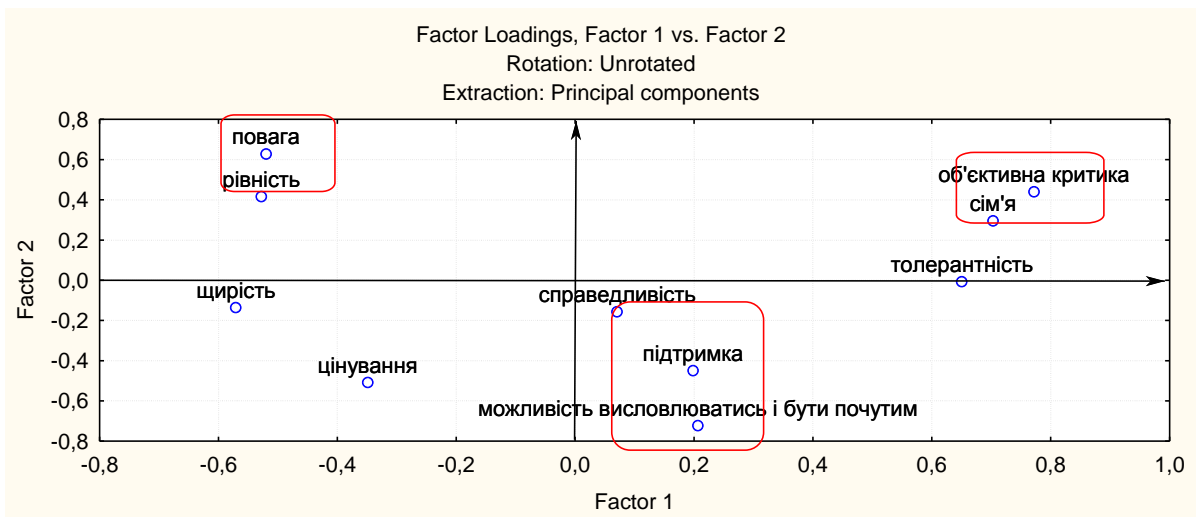

Рис 3. Факторно-семантичне поле уявлень про справедливість МГ.

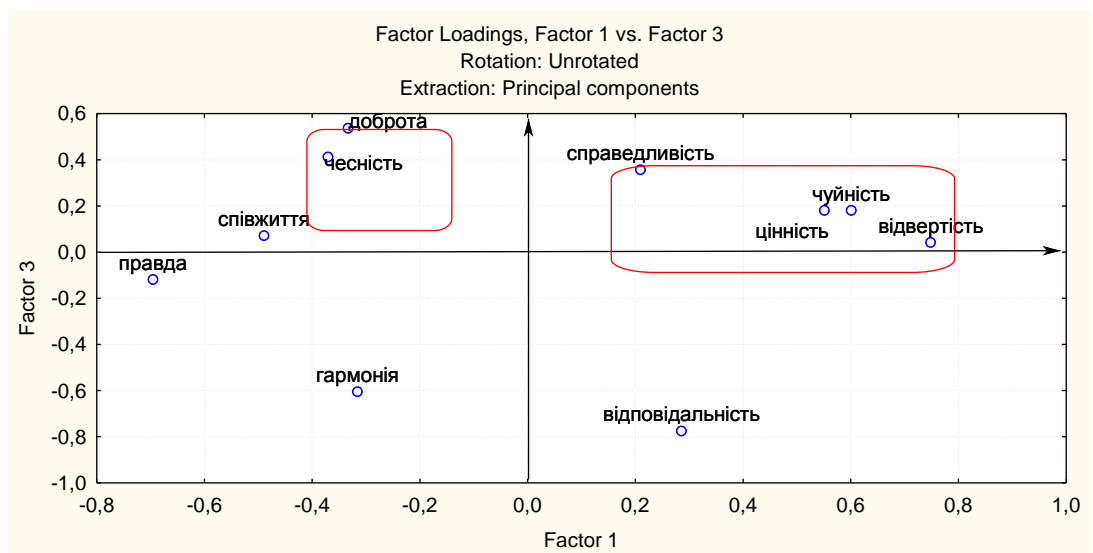
Подібна ситуація спостерігається у ГН, що має невизначену етнічну ідентичність: уявлення про справедливість пов'язуються у досліджуваній з підтримкою, особистою свободою. Справедливим

вона вважає об'єктивну критику у колі сім'ї, яка відчуває в ній нерівність та приниження. Можливо припустити, що переживання справедливості стосуються вузько особистісних проблем – переживання необхідності звільнитися від опіки батьківської сім'ї.

Рис 4. Факторно-семантичне поле уявлень про справедливість ГН.

Факторно-семантичний аналіз уявлень про справедливість КК (див. рис. 5) засвідчує визнання цінності справедливості, а особливо таких її чеснот як чуйність та відвертість, хоча доброта та чесність для справедливості визнаються зайвими. Така зовні суперечлива картина уявлень може спостерігатися в ситуації розчарування у виконанні покладених обов'язків, браку визнання здобутків з боку значимих осіб.

Рис 4. Факторно-семантичне поле уявлень про справедливість КК.

справедливість особи з визначеною ідентичністю ЛД (див. рис. 6).

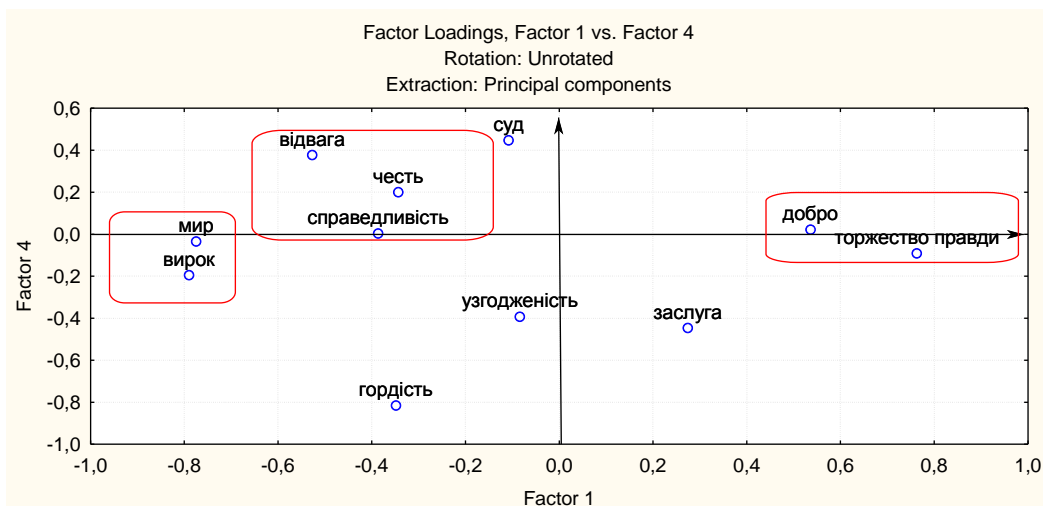

Рис .5. Факторно-семантичне поле уявлень про справедливість ЛД.

Справедливість співіснує в уявленнях ЛД з честю та відвагою, а вирок бачиться цілком допустимим в ім'я миру, навіть, якщо порушуються канони добра та торжества правди. Існування подібних уявлень можна пояснити принциповою позицією щодо справедливості, готовністю до жертвності з одного боку, або з некритичним застосуванням декларованих цінностей в її оточенні.

Таким чином, у осіб з визначеною ідентичністю (МГ, КК, ДЛ) уявлення про справедливість виявляють себе на ірраціональному (як переживання незахищеності у діловій сфері, відсутності належного визнання) та надраціональному (як особистісний принцип або як засвоєний у готовому вигляді декларований ідеал соціального оточення) рівнях. Респонденти з невизначеною ідентичністю (ДЖ, ГН) демонструють уявлення про справедливість, що реалізується на раціональному рівні і виявляється у потребі особистісного вибору між законним і справедливим (ДЖ) та незалежності від опіки сім'ї (ГН).

Висновки

Отже, емпіричні дослідження уявлень про справедливість представлені достатньо повно в психологічній літературі, запропонована їх типологія, вказані їх функції, а також здійснений крос-культурний аналіз відмінностей в

уявленнях про справедливість, однак відчувається брак теоретичного дискурсу щодо психології справедливості у вітчизняній науці.

В рамках статі була здійснена спроба виокремити рівні узагальненості уявлень про справедливість, відповідно: ірраціональний, раціональний

230

та надраціональний.

Аналіз уявлень про справедливість не вичерпує суті явища справедливості, тому актуальними постають у сенсі вивчення такі трансформації уявлень як архетипи, конструкти, смисли.

Емпіричний матеріал, представлений у статті, виявив загальні принципи справедливості, що не стосуються культурного контексту – це, насамперед, істинність, відповідність правді; узгодженість, гармонійність співжиття та рівність.

Етнічна ідентичність певною мірою визначає змістові особливості у розумінні справедливості, а саме:

- ✓ дифузна (невизначена) етнічна ідентичність уніфікує культурний спадок, робить його невиразним, а тому уявлення про справедливість спираються лише на універсальні архетипи;
- ✓ символіка справедливості осіб з реалізованою (визначеною) ідентичністю носить прикладний, вжитковий характер, на відміну від осіб з дифузною етнічною ідентичністю;
- ✓ багатовимірне шкалювання дало можливість виявити імпліцитні уявлення про справедливість осіб з різними видами етнічної ідентичності та побудувати на їх основі персональні факторно-семантичні поля;
- ✓ змістове наповнення уявлень про справедливість залежить від власних переживань та страхів, упереджень та смислів особистості в більшій мірі, ніж від факту визначеності/невизначеності етнічної ідентичності особи.

Література

1. Воловикова М.И., Етнокультурное исследование представлений о справедливости (на примере молдаван и живущих в Молдове цыган) // М.И. Воловикова, Л.М. Соснина // Вопросы психологии, 2001, № 2. С. 85-93.
2. Голынчик Е.О., Гулевич О.А. Обыденные представления о справедливости // Е.О. Голынчик, О.А. Гулевич // Вопросы психологии. 2003. № 5. С.80-92.
3. Гулевич О.А. Справедливость: как мы ее понимаем и что она для нас значит. [Электронный ресурс] / О.А. Гулевич. – Некоммерческое партнерство: Центр дистанционного образования «Элитариум» (Санкт-Петербург). – 2010/ – Режим доступа: <http://www.elitarium.ru/2009/10/26/spravedlivost.html>
4. Гулевич О.А. Направления изучения представлений о справедливости / О.А. Гулевич // Вопросы психологии. 2003. №3, С.123-132.
5. Кряхтунова О.В. Шифтерный лингвокультурный концепт "справедливость" (на материале русской лингвокультуры) : автореф.дис. на соискание науч. степени. канд. филол. наук : 10.02.19 / О. В. Кряхтунова.–Волгоград, 2010.–24 с.
6. Лейг К. Стефан У. Дж. Социальная справедливость с точки зрения культуры // Психология и культура / К Лейг. У. Дж Стефан // Мацумото Д. Психология и культура. 1-е издание, СПб., 2003.–720 стр. С.596-655.
7. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали / А Макинтайр; пер. с англ. В.В. Целищева – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 384с.
8. Семечкин Н.И. Социальная психология на рубеже веков. Ч.1. История, теория, исследования: Учебное пособие./ Н.И. Семечкин – Владивосток: ТИДОТ ДВГУ, 2001.– 149 с.
9. Якушева Т.Ю. Концептуализация «справедливости» в православной культуре / Т.Ю. Якушева //Философия. Культурология Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия Социальные науки, 2008, № 1 (9), С. 208–215.
10. Lerner, M. J. The belief in a just world: A fundamental delusion / M.J. Lerner.– New York: Plenum Press, 1980.
11. Triandis H. C. Culture and social behavior. / H.C. Triandis. – N. Y., 1994.

***

Людмила ФАЛЬКОВСЬКА. Етнопсихологічні особливості уявлень про справедливість

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження імпліцитних уявлень щодо справедливості представників студентської молоді, що мають різну етнічну ідентичність.

Ключові поняття: уявлення про справедливість, архетип справедливості, образ справедливості (ірраціональні, раціональні та надраціональні його складові), особливості

уявлень щодо справедливості осіб з невизначеною та визначеною національною ідентичністю.

Людмила ФАЛЬКОВСКАЯ Этнопсихологические особенности представлений о справедливости

В статье представлены результаты теоретического и эмпирического исследования имплицитных представлений о справедливости представителей студенческой молодежи различной этнической идентичностью.

Ключевые понятия: представления о справедливости, архетип справедливости, образ справедливости (иррациональные, рациональные и сверхрациональные его составляющие), особенности представлений о справедливости лиц с неопределенной определенной национальной идентичностью.

Lyudmila FALKOWSKI. The ethno-psychological features concepts of justice

The article presents the results of theoretical and empirical studies of implicit notions of justice representatives of students of different ethnic identities.

Key words: the concept of justice, the archetype of justice, the image of justice (irrational, rational, and hyper-rationality of its components), especially notions of justice of persons with uncertainty in the determination of national identity.